

Decoding the Hidden Hypertext of Persian Literature: A Critique of the Book *Iranians and The Dream of the Persian Quran*

Habibollah Abbasi*

Abstract

In this study, we set out to explore the secret of the Qur'an's *hypertextual* nature and to examine its influence on the Persian language, as well as its role as the hidden text underlying Persian literature, especially Persian poetry and its great masters: Ferdowsi, Rumi and Hafez. Among them, one became the possessor of the Qur'an of the Persians, another wove the Persian Qur'an into the fabric of his speech, and the third came to be known as the tongue of the unseen. We sought to explain these relationships and ultimately to show how, despite its relative youth, and in contrast to the ancient and richly historical Egyptian hieroglyphic language, traces of which can be found in the Qur'an and in Arabic, particularly in the disjointed letters at the beginning of certain Qur'anic chapters, Persian grew and matured into the second language of the Islamic world. We also demonstrated that, up to the 8th century AH, the Iranian engagement with the Qur'an manifested primarily in Arabic: first in theological works concerning the question of whether God's speech is eternal or created, and later in books on the miraculous nature of the Qur'an; and second in Persian, particularly in translations of the Holy Qur'an. These modes of engagement differed in each language depending on the audience's level and type of knowledge. In the past century, especially after the Islamic Revolution, Iranians' engagement with the Qur'an has taken various forms across different fields.

Keywords: Iranians And the Holy Qur'an, Hypertext, Persian Language, Arabic Language, Ferdowsi, Rumi, Hafez.

1. Introduction

The Holy Qur'an, as a unique "hypertext", has played an unparalleled role in shaping the language, literature, and intellectual thought of Muslims throughout history. The revelation of the Qur'an not only transformed the Arabic language, witnessing, as Adonis describes, a literary revolution, but also influenced Persian, which evolved from a local vernacular into the second language of Islam and Islamic civilization. Mahmoud Fotouhi's research,

*Professor of Persian Language and Literature, Kharazmi University, Karaj, Iran. h.abbasi@khu.ac.ir

How to cite article:

Abbasi, H. (2025). Decoding the Hidden Hypertext of Persian Literature: A Critique of the Book *Iranians and The Dream of the Persian Quran*. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 281-294. doi: 10.22077/jrcr.2025.8575.1177

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Iranians and the Dream of a Persian Qur'an, revisits the longstanding aspiration of Iranian poets and intellectuals to create a "Persian Qur'an" and examines how three Persian hypertexts, the *Shahnameh* of Ferdowsi, the *Masnavi-ye Ma'navi* of Rumi, and the *Divan* of Hafez, came to be respectively designated as the "Qur'an of the Persians" (*Qur'an-e Ajam*), the "Persian Qur'an" (*Qur'an-e Parsi*), and the "Tongue of the Unseen" (*Lesan al-Ghayb*). The central concern of the book is the position of the Persian language in relation to the Qur'an and Islam and its reflection in Iranian literary and cultural works.

2. Methodology

In this study, Fotouhi employs a "conceptual genealogy" approach. Rather than following a linear progression from past to present, this method begins with the current state of concepts and traces their historical layers, transformations, and redefinitions over time. The author also draws upon reaction-based literary history, or hermeneutics. According to this perspective, a literary text is not solely the product of an individual author but a socio-cultural construct whose life and meaning are shaped through interaction with readers, interpreters, opponents and historical circumstances. Accordingly, this research focuses not only on the text and its author but also on the "cultural life" of the hypertexts and the ways in which Iranians have engaged with the Qur'an in Persian language and literature.

3. Analysis and Discussion

The book is organized into six main chapters:

1. Culture, Language and Sacred Text: In this chapter, the author examines the distinction between a literary masterpiece and a sacred text, questioning whether the sanctity of a text derives from its intrinsic nature or from cultural and historical attribution. The relationship between "sacred language" and "sacred text" is also analyzed.
2. Persian Language in the Pursuit of Elevation: This chapter explores the role of peasants and social classes in preserving and promoting the Persian language in the face of Arabic. Contrary to claims of a conflict between Persian and Arabic, Fotouhi demonstrates that Persian flourished under the protection of Islam and became the second language of the Islamic world.
3. The Dream of Persian Revelation: This chapter is dedicated to the aspirations of Iranian poets and writers to experience divine revelation in Persian. From translating the Qur'an and claiming inspiration or prophecy to naming their works the "Persian Qur'an," these efforts reflect the enduring dream of rendering sacred knowledge in the Persian tongue.
4. Shahnameh: Qur'an of the Persians: Influenced by Qur'anic narratives, Ferdowsi composed the *Shahnameh* in a way that later earned it the designation *Qur'an-e Ajam*. This title highlights the epic's formative and identity-building role in Iranian national culture.
5. *Masnavi-ye Ma'navi*: Persian Qur'an: Rumi, within the discourse of Sufism and inspired by the fundamental dichotomies of the Qur'an (such as glad tidings and warning, outward and inward, reason and love), produced the *Masnavi*. Due to its literary craftsmanship, sacred and mystical qualities, and social influence, the text acquired the title "Persian Qur'an".

6. Hafez: *Lesan al-Ghayb*: The *Divan* of Hafez, with features such as ritualistic qualities, divination potential, prophecy, and playful ingenuity, achieved a hypertextual status, and its author was called *Lesan al-Ghayb*. Hafez was able more than any other poet to establish a connection between the artistic structure of the Qur'an and Persian ghazal.

In the conclusion section, Fotouhi explains why, despite its grandeur and refinement, Persian did not become a sacred language. He argues that the absence of consensus regarding the divinity of Persian texts and the closure of the prophetic tradition prevented an official sanctification of Persian. Nevertheless, in the civilizational sphere of the Indian subcontinent, including India and Pakistan, Persian achieved a degree of sacredness. The book also critiques prior literary scholarship, showing that the Qur'an's influence on Persian literature is not limited to allusion or borrowing but is deeply rooted in the cognitive and aesthetic structures of the three Persian hypertexts.

4. Conclusion

Iranians and the Dream of a Persian Qur'an is, more than a study of the Qur'an itself, an examination of Iranians' cultural and literary responses to its presence in their spiritual and linguistic life. Fotouhi demonstrates, through a genealogical and reaction-based approach, how the Qur'an, as a hypertext, inspired three Persian hypertexts and conferred upon them titles such as *Qur'an-e Ajam*, *Qur'an-e Parsi*, and *Lesan al-Ghayb*. The work underscores the importance of the Persian language as the second language of Islam and its role in fostering the cultural polyphony of Islamic civilization. Persian was not a rival to Arabic but a collaborator in preserving and transmitting Islamic heritage. Ultimately, the book shows that although the dream of a Persian Qur'an did not result in an official sacred text, it was realized culturally and literarily through these three Persian hypertexts. This achievement illustrates how Iranians, through their language and culture, established a creative link between the Qur'an and Persian literature, leaving a lasting legacy for both Islamic and global culture.

رمزگشایی از راز ابرمتن پنهان ادب فارسی (نقدی بر کتاب ایرانیان و رؤیای قرآن پارسی)

حبیب الله عباسی*

(لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْنَاهُ
خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ...)
[الحشر: ۲۱]

چکیده

در این جستار کوشیدیم راز ابرمتن بودن قرآن را واکاویم و تأثیر آن را بر زبان فارسی و متن پنهان ادب فارسی بودنش، به‌ویژه شعر فارسی و پیامبران بزرگ آن: فردوسی و مولوی و حافظ که یکی صاحب قرآن عجم شده و دیگری قرآن پارسی را به رشته سخن کشیده و سومی لسان‌الغیب نام گرفته، تبیین نماییم و درنهایت نشان دهیم که زبان فارسی با وجود نوپایی، برخلاف زبان غنی و تاریخی هیروگلیف مصری که رد پای آن را در قرآن و زبان عربی به‌ویژه در حروف مقطعه قرآن می‌توان یافت، چگونه بالید و به زبان دوم جهان اسلام تبدیل شد و نیز نشان دادیم مواجهه ایرانیان با قرآن تا سده هشتم هجری عمدتاً نخست در زبان عربی و ابتدا در موضوع قدیم و حادث بودن کلام خدا، در کتاب‌های کلامی و سپس در کتاب‌های اعجاز قرآن تبلور یافته است و دو دیگر در زبان فارسی و به‌ویژه ترجمه‌های قرآن کریم. این مواجهه‌ها در هر دو زبان با توجه به نوع دانش مخاطب فرق می‌کند. مواجهه‌ی ایرانیان در سده اخیر و به‌ویژه بعد انقلاب اسلامی در حوزه‌های مختلف به شیوه‌های متفاوتی انجام یافته است.

کلیدواژه‌ها: ایرانیان و قرآن کریم، ابرمتن، زبان فارسی، زبان عربی، فردوسی، مولوی، حافظ.

۱. مقدمه

قرآن کریم یا به قولی «الکتاب» متن یگانه و بی‌همالی است که تقریباً بیش از همه ابرمتن‌های دینی و غیردینی در قلمروهای مختلف به‌ویژه زبان و ادبیات تأثیرگذار بوده است. کمتر ابرمتنی می‌شناسیم که همانند قرآن آفاق نگارشی متعددی به روی مخاطبان خویش گشوده باشد، آفاقی که نه تنها به تعبیر ادونیس منشا انقلاب نگارشی اولیه در زبان عربی به‌ویژه قلمرو نثر شد (آدونیس، ۱۳۸۸: ۵۷) بلکه تا حدودی با اندکی تأخیر منشا همین انقلاب نگارشی در زبان فارسی گردید که برادر کوچک‌تر زبان عربی و زبان دوم دیانت اسلام بود؛ چه این زبان دوم اسلام که زبان‌های پیش از اسلام در ایران، اعم از پهلوی اوستایی و فرس باستان چندان پیوند استواری ندارد؛ بلکه یکی از گویش‌های مناطق ناشناخته‌ای در خراسان بزرگ آن زمان بود که تحت تربیت دایه اسلام بالید و بزرگ شد چندان که به زبان فریه مایه‌وری تبدیل شد که اسلام و قرآن بدون تصور آن میسر نمی‌شود.

خدمت این زبان به اسلام و قرآن، بی‌تردید کم از زبان عربی نیست که رسانه نخستین آن بود و متفکران و اندیشه‌ورزان ایرانی، در بدو امر و نیز بعدها از آن بهره جستند و آثار ماندگاری در حوزه‌های مختلف آن آفریدند. پس از تکوین و قوام این زبان، عمده متفکران ایرانی مسلمان، به‌طور توأمان هم از زبان عربی و هم از زبان فارسی برای خدمت به اسلام بهره جستند.

۲. ایرانیان و رؤیای قرآن پارسی

شاعران سترگ زبان فارسی در کنار دیگر بزرگان فرهنگ و اندیشه ایرانی رؤیای خلق قرآن فارسی در سر می‌پروراندند رؤیایی که محمود فتوحی آن را در کتاب ۲۳۹ صفحه‌ای جدید خویش *ایرانیان و رؤیای قرآن پارسی* با اسلوب علمی تبارشناسی و باریک‌اندیشی و دقت نظر بسیاری کاویده است.

او طی شش فصل، ابتدا «فرهنگ، زبان و متن مقدس» (۱۹-۴۲)؛ و پس از آن «زبان پارسی در تکاپوی تعالی» (۴۳-۷۲)؛ و آنگاه «رؤیای وحی پارسی» (۷۳-۱۱۲)، «شاهنامه: قرآن عجم» (۱۱۳-۱۴۰)، «مثنوی معنوی: قرآن پارسی» (۱۴۱-۱۶۸) و «حافظ: لسان‌الغیب» (۱۶۹-۲۰۰) را تبیین نموده است. همچنین این کتاب مشتمل بر دو فهرست فشرده و فهرست تفصیلی (۳-۷)، یک دیباچه (۱۱-۱۷) و یک فرجامه (۲۰۱-۲۱۱) و دو پیوست اصطلاحات (۲۱۳-۲۱۶) و منابع (۲۱۷-۲۳۹) است.

فتوحی کتاب را با سرسخن دو صفحه‌ای و دیباچه هفت صفحه‌ای، به نثری سخته و پخته و البته گاهی تصنعی شروع می‌کند و در آن از چندوچون تألیف کتاب و بحثی کوتاه درباره پیشینه پژوهش و ساختار کتاب سخن به میان می‌آورد:

این پژوهش شرایط کنونی اندیشه قرآن پارسی را در بستر زبان می‌کاود و دگردیسی آن را تا موقعیت جنینی و شرایط آغازین شکل‌گیری‌اش ردگیری، ثبت و تحلیل می‌کند؛

به دیگر سخن از قاعده زرین تبارشناسی بهره می‌گیرد و آن قاعده چنان است که وضعیت مفهوم را از اکنون می‌آغازد و نسل به نسل یا نقطه به نقطه به سوی گذشته پیش می‌رود تا به زمان پیدایی مفهوم برسد؛ در مسیر تاریخ نقطه‌های چرخش مفهوم و نوع دگرگونی و شرایط و عوامل و نتایج آن را شناسایی و تحلیل می‌کند و مصالح تاریخی را برای یافتن نحوه شکل‌گیری و دگردیسی مفهوم کنار هم می‌گذارد وضعیت کنونی ارزش‌ها - در موضوع حاضر ارزش‌های یک ابرمتن - را باز می‌سنجد. (۱۳)

چنان‌که نویسنده تصریح می‌دارد از آن‌رو که

فره‌مندی ابرمتن‌های ادبی پارسی درگذر تاریخ موضوع این کتاب است، این تحلیل به ناگزیر باید به رویکردهایی از تاریخ ادبی نیز چنگ یازد. از میان روش‌های تاریخ ادبیات نویسی، رویکرد تاریخ ادبی واکنش بنیاد یا هرمنوتیک بیشتر چنین پژوهشی را مدد خواهد رساند؛ زیرا پیش‌فرض اساسی تاریخ ادبی هرمنوتیک این است که متن ادبی، فقط یک اثر صناعی و پرداخته با شگردهای هنری و دست‌ساز مؤلف نیست، بلکه برساخته فرهنگی - تاریخی است و معنا و هویت آن فرآورده واکنش‌های اجتماعی سیاسی و فرهنگی خوانندگان آن در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون نیز هست بنابراین در بررسی تاریخ حیات متن واکنش خوانندگان، مفسران، مخالفان و منتقدان رقیبان و شرایط محیطی زیست متن، سهم ویژه‌ای دارند. بر اساس روش مذکور این پژوهش با سرگذشت ابرمتن و مؤلف آن تا زمان انتشارش، چندان کاری نخواهد داشت؛ چراکه آن وجه از حیات متن تا زمان انتشار، کار نقد تکوینی و تاریخ ادبی زندگی‌نامه‌ای است. بنا به باور این پژوهش، ورجاوندی متن از کیفیت تعامل خوانندگان شرایط فرهنگی حیات متن شکل می‌گیرد (۱۴).

نویسنده در فصل نخست، فرهنگ، زبان و متن مقدس، برای شناسایی متن‌های بزرگ فرهنگی چند مفهوم را برجسته می‌سازد تا از این رهگذر به پنج پرسش: «شاهکار ادبی با متن مقدس چه تفاوتی دارد؟ دو صفت شاهکار یا مقدس از کجا برای متن حاصل می‌شود؟ این وصف‌ها از سرشت خود متن برمی‌آید یا اعطای فرهنگ و تاریخ است به متن؟ آیا ماهیت متن از هویت آن قابل تفکیک است؟» و سر آخر «نسبت زبان قدسی با متن مقدس چیست؟» پاسخ دهد و برای تحصیل این مهم ابرمتن را «در کانون فرهنگ»، «زاد و زیست» و «سرشت و سرگذشت ابرمتن» و از رهگذر «زبان قدسی و متن قدسی» بررسی می‌کند.

نویسنده در فصل دوم کتاب، زبان پارسی در تکاپوی تعالی، تلاش دارد به چهار پرسش بنیادی پاسخ دهد: «کدام گروه یا طبقه ایرانی در پیشبرد انگیزه‌های زبان و فرهنگ ایرانی نقش برجسته‌ای داشتند؟ رویارویی دو زبان در چه سرزمین‌هایی از ایران بیشتر گزارش شده است؟ چرا زبان فارسی را زبان دهقان می‌گفتند؟ دهقانان چه نقشی در پایداری و بالندگی فرهنگی ایرانی و زبان پارسی داشتند؟»

این پرسش‌ها را از رهگذر قسمت‌های مختلف این فصل با عنوان‌های «نبرد زبانی دهقان

و تازی؛ دهقانان نگهبان ایده ایرانی؛ پارسی دری میدان کنشگری دهقانان؛ خراسان آوردگاه پارسی و تازی؛ نظریه میانه‌رو: پارسی و تازی» پاسخ گفته است.

نویسنده در فصل سوم، رؤیای وحی پارسی، کوشیده رؤیای ایرانیان برای دستیابی به تجربه وحی در زبان پارسی دری را از خلال ادعاها و گفته‌های شاعران و نویسندگان مشهور در یک سیر تاریخی از امروز تا گذشته‌های دور گزارش کند. پرسش نخست از امکان ترجمه قرآن از عربی به زبان پارسی بود. پس از آن شاعران پارسی‌گاہ در قالب تفاخر شاعران با معجز نامیدن نظم خویش، گاه با ادعای الهام و گاه با دعوی دریافت وحی آن را تداوم بخشیدند، همانند کردن امر شاعری با نبوت و قرآن پارسی خواندن برخی متون، نموده‌های دیگری از آن رؤیای پارسی‌زبانان است. نویسنده در این فصل، تبار تعبیر قرآن پارسی را از امروز تا سده سوم هجری رهگیری کرده است (۷۳).

در فصل چهارم، شاهنامه: قرآن عجم، نویسنده از رهگذر پنج پرسش «شاهنامه شاهکار حماسی پارسی در چرخش‌های تاریخی و سیاسی ایران چه سرگذشتی داشته است؟ در کجا و کی موضع ستیزه‌های گفتمانی بوده و مخالفان و موافقان چه موضوعی در برابر آن گرفته‌اند؟ فراز و فرود و گسست و پیوست زیست این منظومه بلند در تاریخ فرهنگ ایران چگونه بوده است؟ صفت قرآن‌القوم یا قرآن‌عجم در چه شرایطی و توسط چه کسانی به شاهنامه عطا شده است؟ آیا شاهکار فردوسی توانسته است در تاریخ فرهنگ و تمدنی ایرانی جایگاه یک فره‌متن بنشیند؟ این متن که آن را کتاب ایران نامیده‌اند چه میزان در بساخت نهادهای اجتماعی و ساختارهای فرهنگی و ملی نقش داشته است؟ فتوحی در بخش‌های مختلف این فصل «زیست‌مان ملی گرایانه شاهنامه؛ سویه هنری و صناعی شاهنامه؛ سویه فره‌مند هویت‌ساز؛ بازخوانی لقب قرآن‌القوم» به پرسش‌های بالا پاسخ داده است.

در فصل پنجم، مثنوی معنوی: قرآن پارسی، نویسنده باز هم چندین پرسش را مطرح می‌کند:

نخستین بار کی و کجا مطرح شد که مثنوی قرآن پارسی است و چه سرگذشتی را از سر گذراند؟ چه مناسباتی میان مثنوی شریف با قرآن کریم وجود دارد؟ مدعای خود مولانا در این باب چه بوده؟ مریدان و پیروان وی چه گفته‌اند؟ سخن مخالفان چیست؟ چرا با آنکه علمای بزرگ اهل تسنن و تشیع در ادوار مختلف در روی مثنوی معنوی ایستاده‌اند این کتاب از میدان فرهنگی ایران و اسلام بیرون نرفته است؟ فره‌بختگی و صنعت‌مندی متن مثنوی چقدر در پایایی و پویایی آن نقش داشته است؟ وجوه غیب‌گرا و مینوی این متن چقدر در قدسی شدن آن نقش داشته است؟

نویسنده در ادامه، با تکیه بر شواهد تاریخی از امروز تا زمان مولانا، طی بخش‌های «مثنوی در زندگی امروز؛ زیست‌مان صوفیانه مثنوی، در سه شاخه کتاب ربانی: سخن مولوی، مثنوی قرآن است: سخن مریدان، مثنوی: قرآن پهلوی؛ مخالفت انگیزی مثنوی؛ سویه هنری

و صناعی مثنوی و سوبه فرهمند و غیبگرای مثنوی» به این پرسش‌ها پاسخ گفته است. در فصل ششم، حافظ: لسان‌الغیب، نویسنده کوشیده است لسان‌الغیب بودنش را از رهگذر این پرسش‌ها تبیین کند:

حافظ را از کی لسان‌الغیب گفتند؟ دیوان حافظ تا چه حد به یک کتاب فرهمند نزدیک شده است؟ چه کیفیات صوری و معنایی در سخن حافظ هست که سخن او را غیبی و فرهمند می‌سازد؟ نظر خود حافظ درباره فرهمندی شعرش چیست؟ انکار و قبول شعر حافظ در تاریخ حیات متن چگونه بوده است؟ عامل دوگانگی نظرها در باب حافظ چیست؟ عامل دوگانگی نظرها در باب حافظ چیست؟ دیوان حافظ بیشتر با کدام گروه فکری یا ایدئولوژیک همسوست؟

نویسنده طی هشت بخش این فصل «پرفروش‌ترین کتاب پارسی؛ چرا لسان‌الغیب؟ باور حافظ به فرهمندی شعرش؛ تفأل و پیشگویی؛ امتناع گزینش از فرهمتن؛ مخالف‌انگیزی دیوان حافظ؛ حافظ ابر متن رندی و آزادی؛ روح ایرانی در سخن حافظ» کوشیده است با کنکاش در منابع و مآخذ مختلف به پرسش‌هایی پاسخ دهد که در آغاز فصل مطرح ساخته است.

در فصل هفتم کتاب، فرجامه، نویسنده ابتدا چرایی آرزوی برآمدن یک کتاب ورجاوند میان ایرانیان ساکن فلات ایران فرهنگی از کاشغر تا اندلس را تبیین می‌کند و آنگاه از عناصر ذهن فرهنگی گستره زبان فارسی سخن می‌گوید که در دو سامانه فکری نیرومند ایران‌اندیشی و عرفان‌گرایی تبلور یافته است و در فضای فکری فرهنگ ایران پس از انقلاب اسلامی، سه گفتمان ملی‌گرایی، روشنفکری دینی و لیبرال هرکدام به یکی از این سه ابر متن ادب فارسی، شاهنامه و مثنوی و دیوان حافظ، توجه ویژه نشان داده‌اند. در ادامه به خوانندگان خویش یادآور می‌شود چرا شاهکارهای سعدی صفت فرهمندی نیافته است و دو انگیزه شخصی و اجتماعی بوده که موجب آرمان دستیابی به یک فرهمتن قدسی در میان ایرانیان شده است. دقیقه پایانی کتاب، بیان این مهم است که زبان پارسی گرچه فر و شکوه یافت، اما مقدس نشد. همین دقیق و برخی دقایق مطرح در مطاوی کتاب عامل اصلی نگارش این جستار و به‌ویژه بخش پایانی آن، تحریر محل نزاع شد. پیش از ذکر مشخصات ۲۱۰ منبع کتاب که پایان بخش آن و تا حدودی حیرت‌آور است، نویسنده اصطلاحاتی مانند «ابرمتن؛ زادمان؛ زیستمان؛ سپنتا؛ سرشت متن؛ شاهکار؛ فرهخته؛ فرهمتن؛ فرهمند؛ کارنوشت؛ متن کلاسیک؛ مثنیه؛ ورجاوند» را که به‌کرات در متن تکرار کرده و برخی از این‌ها ساخته خود اوست، تبیین نموده تا موجب انحراف ذهن خوانندگان نشود.

۳. تحریر محل نزاع

موضوع این کتاب از موضوعات پرچالش و جنجالی در فرهنگ و تمدن ایرانی و به قولی

«تحریر محل نزاع» است که نویسنده به خوبی این مهم را در این کتاب تبیین کرده و سابقه تاریخی آن را نشان داده است. نگارنده با نویسنده کتاب در برخی مطالب مطرح در مطاوی کتاب اختلاف نظر جدی دارد که بیشتر به دلیل تفاوت نگاه و نقطه عزیمت است و آنها را ضمن چندین دقیقه مطرح می‌سازد و آرزو می‌کند ای کاش نویسنده کتاب همچنان که بعد از چاپ به گفتگو با مخاطبان خویش نشست است، پیش از چاپ کتاب، چنان که عادت مألوف اوست با اهل نظر به گفتگو می‌نشست.

۱- مواجهه ایرانیان با قرآن تا سده هشتم هجری عمدتاً نخست در زبان عربی و ابتدا در موضوع قدیم و حادث بودن کلام خدا، در کتاب‌های کلامی و سپس در کتاب‌های اعجاز قرآن تبلور یافته است و ددیگر در زبان فارسی و به‌ویژه ترجمه‌های قرآن کریم. این مواجهه‌ها در هر دو زبان با توجه به نوع دانش مخاطب فرق می‌کند. مواجهه‌های ایرانیان در سده اخیر و به ویژه بعد انقلاب اسلامی در حوزه‌های مختلف به شیوه‌های متفاوتی انجام یافته است.^۱

۲- اما مواجهه ادیبان ایرانی و به ویژه محققان این حوزه با قرآن عمدتاً به شیوه واحدی انجام گرفته است و آن نشان دادن تأثیر قرآن بر ادب فارسی به ویژه شعر آن بوده است و آن هم نه به‌عنوان متن پنهان شعر و ادب فارسی. این مهم عمدتاً در کتاب‌های تأثیر و قرآن حدیث تبلور یافته است که در آنها به ذکر نمونه‌های شعری و نثری و شیوه‌های مختلف تأثیرپذیری از قرآن بسنده شده است. به نظر می‌رسد کتاب *ایرانیان و رؤیای قرآن* پارسی در این میان یک استثناست؛ چرا که نویسنده در این کتاب به نیکی از عهده مطلب برآمده و نشان داده که ابرمتنی مانند قرآن چگونه توانسته است زیرمتن سه ابرمتن ماندگار فارسی، شاهنامه فردوسی، مثنوی مولوی و دیوان حافظ شود و عناوین جدیدی به این سه کتاب، قرآن عجم، قرآن پارسی و لسان الغیب اعطا کند.

۳- کتاب *ایرانیان و رؤیای قرآن* پارسی بیش از آنکه تحقیقی مستقل درباره قرآن باشد، شرح تلقی شخصی نویسنده یا به قولی واکنش وی به اعجاب و شاید اضطرابی بوده که از طرح اندیشه یک کتاب مقدس به زبان فارسی آن هم با نام قرآن فارسی او را فرا گرفته تا نوع تأثیر قرآن بر ادبیات فارسی و به‌ویژه این سه ابرمتن نشان دهد؛ همان تناسب و وحدت اندام‌واری که در این شاهکارهای زبان فارسی موجود است که تا حدودی تحت تأثیر و منطبق با وحدت کتاب مقدس ایرانیان است و او نمی‌خواسته بر اساس سنت رایج در رشته فارسی نشان دهد که برای مثال در فلان بیت حافظ چند تلمیح قرآنی وجود دارد.

۴- محمود فتوحی در این کتاب تا حدودی توانسته طی گزارش تاریخی یا به تعبیر خودش نوعی تبارشناسی، مواجهه سه ابر شاعر ایرانی، فردوسی، مولوی و حافظ را با ابرمتن قرآن در سه گفتمان و بافت موقعیت فرهنگی متفاوت نشان دهد و همچنین خاطر نشان سازد که برچسب‌های متفاوت این سه، به دلیل همین تفاوت در نوع مواجهه و

بافت‌ها و موقعیت‌های تاریخی مختلف هر یک از این شاعران بوده است.
۵- فردوسی حکیم در روزگاری که ساختار ساختارها در اوج است^۲ و زبان فارسی تحت هدایت و حمایت دیانت اسلام می‌بالد، تحت تأثیر روایت‌پردازی قرآن، به‌ویژه روایت‌های داستانی پیامبران، داستان شاهان ایرانی را به رشته سخن درمی‌کشد و قرآن عجم خویش، شاهنامه را می‌سراید.

۶- مولوی نیز که از سویی فرزند بزرگ‌ترین خطیب عهد خویش است و از سویی فقیه نامداری است که در طبقات فقهای مذهب حنفی از او یاد می‌شود^۳، در بافت و موقعیت تاریخی و گفتمان تصوف با تأثیرپذیری از دوگانه‌های بنیادی این کتاب مقدس که در کتاب هستی نیز منعکس‌اند به‌ویژه دوگانه‌های مهم تبشیر و انذار قرآن فارسی خویش را خلق می‌کند.

۷- حافظ که حکم او در زبان فارسی و پیوندش با قرآن کریم تا حدودی به پیوند ویلیام بلیک با کتاب مقدس شبیه است؛ همان بلیکی که به قول فرای هیچکس در روزگار خودش به اندازه او در همتازسازی مذهب و آفرینندگی بشر پیش نرفت؛ او بود که کتاب مقدس را رمز کل هنر خواند (۱۳۷۹: ۹).

حافظ نه تنها در فضای دو زبان فارسی و عربی زیسته و پیوند استواری با هر دو زبان برقرار کرده که پیوند او با زبان عربی چنان استوار است که زبان و ادبیات عرب را «متن پنهان غزل‌های حافظ» خوانده‌اند^۴ از سویی ساختار هنری قرآن یا به تعبیر فرای «قالب تخیلی و جهان اساطیری» آن (همان: ۹) موجب خلق غزلیات حافظ شده است. غزلیاتی که همانند قرآن دارای چنان خاصیت آیینگی می‌شود که همانند قرآن بدان تفأل می‌جویند و شاعرش را لسان‌الغیب می‌خوانند. این همه بر توأمانی زبان فارسی و زبان عربی دلالت دارد و زبان دوم اسلام بودنش.

۸- زبان فارسی زبان مردمی بود و شد که به تعبیر اخوان ثالث «در رگ‌هایشان خون هیچ رسولی یا امامی» نبود همان‌ها که هم از زبان هویت گرفتند و هم با آن به ایران هویت بخشیدند و شکوه ازدست‌رفته آن را باردیگر احیا کردند، چه به تعبیر استاد زرین‌کوب «دولت عظیم کهنسال ساسانی در آن روزگاران فطرت و نکبت چون سلیمان مرده‌ای بود که تکیه بر عصا برپا مانده اما موریان خورده خویش داشت و هر تندبادی که از کران صحرائی برمی‌خاست می‌توانست آن پیکر فرتوت بی‌رمق را خاک‌خورد کند و به مغاک هلاک بسپارد» (۱۳۶۸: ۱/ ۱۵۸) و به تبع آن، زبان دربار آنان نیز درنور دیده شد و زبانی به حمایت دایه پرمهر اسلام در ایران بالیدن گرفت که تنها زبان مردمی بود که آنان را بعدها دهقانان خواندند. این زبان در سایه‌سار اسلام و حکومت‌های ایرانی برنشانده خلافت عباسی بالید که جاحظ آنان را خراسانیان می‌خواند.

۹- برخلاف آنچه برخی مورخان و محققان معاصر می‌نویسند، زبان فارسی با زبان عربی یا به قولشان تازی به نبرد برنخاست، بلکه زبان دوم جهان اسلام شد و توأمان در گسترش

اسلام توفیق‌های زاید الوصفی یافتند. اگر هم قائل به نبردی میان زبان عربی و زبان دیگری باشیم آن زبان، زبان پهلویست نه زبان فارسی دری. چون این زبان در سایه‌سار اسلام، فضای فرهنگی‌ای را پدید آورد که فرهنگ ایرانی تک‌صدایی قبل از اسلام را به فرهنگ چند صدایی تبدیل ساخت؛ چه به تعبیر استاد زرین‌کوب (۱۳۷۷: ۱۸):

این فرهنگ در تمام دوران اسلامی خود فرهنگ چند صدایی بوده و این چند صدایی بودن، مزیتی است که اسلام به او داده است. بکوشیم این هدیه‌ای را که اسلام به فرهنگ ما داده است، این جنبه چند صدایی بودنش را قدر بدانیم و سعی کنیم تا در این فرهنگ چند صدایی صدای عدالت صدای انسانیت و صدای حقیقت، بلندتر رساتر و طنین اندازتر باشد این مزیت را سعی کنیم حفظ کنیم.

۱۰- اگر زبان فارسی، با وجود نوپایی، برخلاف زبان غنی و تاریخی هیروگلیف مصری که ردپای آن را در قرآن و زبان عربی به ویژه، حروف مقطعه قرآن می‌توان یافت^۵ توانست بیابد و به زبان دوم جهان اسلام تبدیل شود، بی‌تردید این همه را مدیون دیانت اسلام و قرآن کریم است که زبان دوم آن بود.

۱۱- دقیقه واپسین این است که نویسنده در پایان کتاب متذکر می‌شود: «زبان پارسی دری گرچه فر و شکوه یافت اما مقدس نشد؛ چراکه پیرامون وحیانی و آسمانی بودن هیچ متن پارسی‌ای توافق همگانی شکل نگرفت» (۲۱۰). این سخن به چند جهت جای امعان‌نظر بسیار دارد: نخست اینکه شاید این سخن در باب قلمروی که زبان اسلام، زبان عربی بوده است یعنی تا بخارا صدق کند، اما از بخارا به طرف شرق، یعنی شبه قاره هندوستان و به ویژه پاکستان که زبان اسلام، زبان پارسی بوده و برای آنان مقدس گشته است چندان صدق نمی‌کند؛ زیرا مسلمانان هندوستان پاکستان همان رفتاری را با زبان فارسی دارند که مسلمانان ایرانی با زبان عربی دارند. دُدیگر از آن رو که باب نبوت و وحی برای همیشه بسته می‌شود، پس انتظار توافق همگانی درباره متن پارسی وحیانی و آسمانی بیهوده است.

پی‌نوشت‌ها

- [۱]. در این باره ر.ک: کتاب تاریخ ترجمه از عربی به فارسی. از آغاز تا عصر صفوی. ۱. ترجمه‌های قرآنی، آذرتاش آذرنوش. تهران: سروش. ۱۳۷۵ و نیز ر.ک: کتاب شکوفایی کلام اسلامی یوزف فان اس. ترجمه سارا مسگر. تهران: حکمت. ۱۴۰۳.
- [۲]. در این باره ر.ک: شفیعی کدکنی، محمدرضا. ۱۳۸۸ «ساختار ساختارها». مجله زبان و ادبیات فارسی. سال ۱۷. شماره ۶۵. صص ۷-۱۴.
- [۳]. در این زمینه ر.ک: عباسی، حبیب‌الله و غلامعلی فلاح (۱۳۸۷). «کارکرد گفتمان فقهی در مثنوی مولوی». مجله ادب‌پژوهی. دوره ۲. شماره ۴. صص ۶۵-۸۸.
- [۴]. ر.ک: کتاب زبان و ادبیات عربی. متن پنهان حافظ. محمدرضا عزیززی. تهران: زوار. ۱۳۹۶.
- [۵]. حروف مقطعه یا حروف گسسته از هم حروفی هستند که در ابتدای برخی از سوره‌های قرآن آمده است. از مجموع یکصد و چهارده سوره قرآن کریم، بیست و نه سوره آن - که همگی آن‌ها جز بقره و آل عمران مکی هستند- با حروفی آغاز می‌شوند که باید جدا جدا و با اسامی عربی خوانده شوند و اگرچه در ظاهر به صورت کلمه هستند؛ ولی از آن رو که باید قطعه‌قطعه خوانده شوند بدان‌ها حروف مقطعه، یعنی قطعه‌قطعه و جدا جدا می‌گویند. مجموع این حروف، هفتاد و هشت حرف است که با حذف حروف تکراری، چهارده حرف بیش نیستند و سبع‌المثانی قرآن را تشکیل می‌دهند.
- حروف مقطعه، که از اسلوب‌های خاص قرآن است و در دیگر کتاب‌های آسمانی نمونه ندارد، همیشه جزء کلمات اسرارآمیز و مرموز محسوب شده و مفسران و دانشمندان علوم قرآنی درباره این حروف، نظرهای متفاوتی داشته‌اند. در طول تاریخ اسلام، برای بازشناسی آن‌ها کاوش‌های بسیاری انجام گرفته و می‌گیرد تا آن‌جا که کامپیوتر را برای شناخت مفاهیم آن به استخدام گرفته و از جنبه‌های ریاضی، حروف مقطعه قرآن را مورد مطالعه قرار داده‌اند و تا حدی به گوشه‌هایی از اسرار آن رهنمون شده‌اند. در توجیه معنای حروف مقطعه از صدر اسلام تاکنون سخنان بسیاری گفته‌اند تا جایی که دانشمندان، یکی از مباحث متشابهات قرآن را حروف مقطعه ذکر نموده‌اند. از همین رهگذر مفسران بحث و گفتگوهای بسیاری انجام داده‌اند و اقوال و آرای زیادی در تفسیر این حروف و اینکه چرا خداوند متعال کلامش را در این سوره‌ها به این صورت شروع نموده، بیان کرده‌اند. حروف مقطعه قرآن که به تصریح اغلب مفسران و قرآن‌پژوهان، از متشابهات آن است و به دیدگاه‌های متفاوت و متناقضی انجامیده و به قولی «تحریر محل نزاع» مفسران شده است، یکی از نمودهای برجسته ابهام هنری قرآن است. شرح و تفسیر آن‌ها از سوی مفسران، به خوانش برای کاوش و اکتشاف بدل شده است. اینان پیوسته کوشیده‌اند از رهگذر این حروف که هم موجب غنای معنایی قرآن شده و هم زمینه تأمل‌ها و تأویل‌های متکثر آن را فراهم آورده است، به ژرفای رازناک زبان و معنی آن پی ببرند.

به تازگی قرآن‌پژوه فرهیخته مصری، سعد عبدالمطلب عدل از منظری تازه به قرآن نگریسته است استاد عدل، با اسلوب و روش علمی‌ای که در فصل نخست کتاب، تبیین نموده، حروف مقطعه آغاز بیست و نه سوره قرآن را در هشت فصل: کهیص؛ ن؛ ق؛ ص؛ طه؛ یس؛ حم عسق؛ حم؛ طس؛ طسم؛ المص؛ الم؛ المر؛ و الر دسته‌بندی کرده و مورد تحقیق و تفحص قرار داده است. در هر فصل ابتدا با استناد به فرهنگ زبان مصری کهن، صورت نگارشی اصلی آن‌ها را ارائه می‌کند و آن‌گاه معانی مختلف هر یک از اجزای این حروف را نقل می‌نماید و برای تأیید درستی معانی این حروف مقطعه در آن بافت و سیاق، از کتاب‌های سیره و سنت رسول خدا (ص) بهره می‌جوید.

اهمیت این کتاب در به‌کارگیری زبان هیروگلیف در تفسیر نمادهای آغاز سوره‌ها، از آن روست که پس از قرن‌های مدیدی که از تأویل‌ها و تفسیرهای مختلف آن می‌گذرد، تفسیر و تأویلی نسبتاً منطقی و سازگار با عقل ارائه می‌دهد، چنانکه خواننده کتاب از توفیق نویسنده در حل ابهام‌های غامض و سر به مهر آغاز این سوره‌ها، سخت شگفت‌زده می‌شود، به ویژه وقتی می‌بیند کلمات و تعبیرات عربی‌ای که پیرامون این نمادها یا حروف مقطعه غیرعربی‌اند به گونه‌ای اعجاز‌آمیز گزینش شده که با مفهوم نماد و اجزای سازنده آن در زبان اصلی‌اش هم‌خوانی کامل دارد؛ از جمله «ق و القرآن المجید» که صفت مجید کاملاً با معنی و مدلول نماد «ق» سازگار است یا صفت «ذی‌الذکر» قرآن با نماد «ص» (برای تفصیل بیشتر ر. ک: هیروگلیف در قرآن کریم (تفسیری نوین از حروف مقطعه) تألیف: سعد عبدالمطلب عدل، ترجمه حامد صدقی و حبیب‌الله عباسی. انتشارات سخن (۱۳۸۸).

کتابنامه

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۵). *تاریخ ترجمه از عربی به فارسی*. از آغاز تا عصر صفوی ۱. ترجمه‌های قرآنی. تهران: سروش.
- آدونیس. (۱۳۸۸). *متن قرآنی و آفاق نگارش*. ترجمه حبیب‌الله عباسی. تهران: سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۸). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. جلد ۱. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). «فرهنگ: فرهنگ چند صدایی و فرهنگ تک صدایی». *بخارا*. س ۱. ش ۱. صص ۱۵-۲۱.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۸). «ساختار ساختارها». *مجله زبان و ادبیات فارسی*. س ۱۷. ش ۶۵. صص ۷-۱۴.
- عباسی، حبیب‌الله و فلاح، غلامعلی. (۱۳۸۷). «کارکرد گفتمان فقهی در مثنوی مولوی». *ادب پژوهی*. د ۲. ش ۴.
- عدل، سعدعبدالمطلب. (۱۳۸۸). *هیروگلیف در قرآن کریم* (تفسیری نوین از حروف مقطعه). ترجمه حامد صدقی و حبیب‌الله عباسی. تهران: سخن.
- عزیزی، محمدرضا. (۱۳۹۶). *زبان و ادبیات عربی*. متن پنهان حافظ. تهران: زوار.
- فان. اس. یوزف. (۱۴۰۳). *شکوفایی کلام اسلامی ترجمه سارا مسگر*. تهران: حکمت.
- فتوحی محمود. (۱۴۰۳). *ایرانیان و رؤیای قرآن پارسی*. تهران: سخن.
- فرای، نورتروپ. (۱۳۷۹). *رمز کل: کتاب مقدس و ادبیات*. ترجمه صالح حسینی. تهران: نیلوفر.